

अनौपचारिक शिक्षण : का आणि कसे ?

तिसरी आवृत्ती : जून १९९६

संपादक/प्रकाशक

डॉ. चित्रा नाईक

इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एजुकेशन

जे. पी. नाईक पथ, १२८/२, कोथरूड, पुणे-४११ ०२९.

© इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एजुकेशन, कोथरूड, पुणे ४११ ०२९.

सजावट : संफायर्स, पुणे ४.

मुद्रक : रुना ग्राफिक्स, ४५० बुधवार पेठ, पुणे ४११ ००२.

किंमत : रु. ५.००

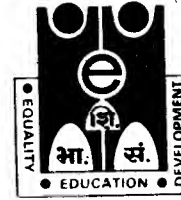
जे. पी. नाईक

अनौपचारिक शिक्षण: का आणि कसे?

अनौपचारिक शिक्षणः का आणि कसे?

जे. पी. नाईक

अनौपचारिक शिक्षण साधन-केंद्र, महाराष्ट्र
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एजुकेशन,
१२८/२, जे. पी. नाईक पथ, कोथरूड, पुणे ४११ ०२९.

प्रास्ताविक

‘अनौपचारिक शिक्षण’ ह्या संकल्पनेचे आगमन शिक्षणक्षेत्रात सुमारे वीस वर्षांपूर्वी झाले. शासकीय प्रोत्साहन आणि शैक्षणिक संस्थांचे प्रयोगशील प्रयत्न, ह्यामधून ही संकल्पना मूळ धरू लागली आहे. परंतु अजूनही अनौपचारिक शिक्षण ह्या संकल्पनेचा अर्थ आणि ह्या संकल्पनेला मिळणारा प्रतिसाद, ह्याबाबत एकवाक्यता आढळून येत नाही.

प्रस्तुत पुस्तिकेत प्रसिद्ध शिक्षणतज्ञ डॉ. जे. पी. नाईक ह्यांनी अनौपचारिक शिक्षणाच्या व्याख्येपासून सुरुवात करून त्याचे सद्यःस्वरूप, व्याप्ती आणि त्यातील उणिवा, अशा सर्व अंगांचा सविस्तार आढावा घेतला आहे. औपचारिक शिक्षण, सहजशिक्षण आणि अनौपचारिक शिक्षण ह्यांचा एकमेकांना उपकारक असा संबंध, अनौपचारिक शिक्षणाचे समाजातील पूर्वीचे स्वरूप, ह्यानंतरची उद्दिष्टे आणि आव्हाने, अनौपचारिक पद्धतीचे आधुनिकीकरण आणि तिचा गुणात्मक विकास अशा सर्व संबंधित मुद्द्यांचा स्थूल परामर्श ह्या पुस्तिकेत घेतला आहे.

आपल्या संविधानात अंतर्भूत असलेले - परंतु आपण अजूनही गाठू न शकलेले - सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी, त्याचप्रमाणे आर्थिक आणि अन्य परिस्थितीमुळे औपचारिक शिक्षणपद्धतीला वंचित झालेल्या अथवा त्यातून गळालेल्या मुला-मुलींचा एकमेव आधार होऊ शकणाऱ्या ह्या अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचे विशेष जाणून घेणे अगत्याचे आहे. त्यादृष्टीने ही पुस्तिका वाचकांना उपयुक्त वाटेल.

चित्रा नाईक

अनौपचारिक शिक्षण: का आणि कसे?

‘अनौपचारिक शिक्षण’चे आगमन भारतीय शिक्षणक्षेत्रात नव्यानेच झाले आहे. सर्वसाधारणपणे नव्या संकल्पनांबाबत जे घडते तेच ह्याही बाबतीत चालू आहे. पहिले म्हणजे, ‘अनौपचारिक शिक्षण’ ह्या संकल्पनेला मिळणारा प्रतिसाद संमिश्र स्वरूपाचा आहे. दुसरे म्हणजे, भिन्न भिन्न व्यक्ती आणि निरनिराळे गट ‘अनौपचारिक शिक्षण’ ह्या शब्दसमूहाला अगदी थोड्या कालावधीतच निरनिराळे अर्थ लावताना आढळत आहेत. अशी परिस्थिती असल्यामुळे, ह्या योजनेविषयी खोलवर आणि विस्ताराने विचार करून तिच्या विविध पैलूंची चिकित्सा आणि विश्लेषण भारतीय परिस्थितीच्या अनुरोधाने करणे अत्यावश्यक आहे. त्यामुळे ‘अनौपचारिक शिक्षण’ची पायाभूत धारणा, संकल्पना, संघटनापद्धती, आंतरिक सामर्थ्य आणि मर्यादा, अशी विविध अंगे स्पष्ट व्हायला मदत होईल.

शिक्षणप्राप्तीच्या तीन वाटा

शिक्षण प्राप्त होण्याच्या तीन निरनिराळ्या वाटा आहेत. औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहजासहजी होणारे शिक्षण. (ह्याला ‘सहजशिक्षण’ असा पारिभाषिक शब्द रूढ करता येईल.)

‘औपचारिक शिक्षण’ची व्याख्या करणे सगळ्यात सोपे. शासन नियोजित आणि शासनपुरस्कृत औपचारिक शिक्षणव्यवस्थेद्वारा दिले जाणारे ठराविक साच्याचे शिक्षण म्हणजे औपचारिक शिक्षण.

‘सहजशिक्षण’ची व्याख्यादेखील अवघड नाही. आपण एखाद्या समाजात लहानाचे मोठे होतो, राहातो आणि त्या अनुषंगाने आपण ‘आपोआप’ जे शिकतो ते सहजशिक्षण. ते आपले सामाजीकरण असेही म्हणता येईल. उदाहरणार्थ, लहान मुलाला शारीरिक हालचालींवरचे नियंत्रण, भाषा, रीतभात आणि शिष्टाचार ह्यांचे सहजशिक्षण स्वतःच्या घरातच मिळते. आपण एखाद्या विशिष्ट मूल्यप्रणालीचा स्वीकारही असाच, आपल्या नकळत, कुटुंबामध्ये वाढत असताना करतो. लहान मुलाच्या सहजशिक्षणाची ही प्रक्रिया घराबाहेरसुद्धा चालूच असते आणि नंतर मोठे होत असताना आपले

सवंगडी, समयवस्क, मित्र आणि सहकारी ह्या सर्वांच्या सहवासातून ते शिकत राहते. आपल्यापैकी प्रत्येकजण सामाजिक प्रसंगांमध्ये आणि घटनांमध्ये भाग घेतो, संघटनांत सामील होतो, व्यवसाय निवडतो, लग्न करतो, मुलांची जोपासना करतो, प्रवास करतो, खेळात भाग घेतो, मत प्रतिपादन करताना भांडतो, किंवा एखाद्या तत्वासाठी प्राणपणाने लढाही देतो. आपले सहजशिक्षण ह्या अनुभवांच्या द्वारा घडते. ते कुटुंब आणि समाज ह्या संस्थांवर अवलंबून असते. कुटुंब आणि समाज ह्या दोन्ही मूलतः शैक्षणिक संस्थाच आहेत. त्या जे सहजशिक्षण उपलब्ध करून देतात ते औपचारिक शिक्षणासारखे पूर्वनियोजित व संघटित नसते. विशिष्ट प्रकारच्या कुटुंबात वाढल्यामुळे, समाजात राहिल्यामुळे, व्यक्तीला आपोआप वळण लावणारे संस्कार तेच सहजशिक्षण. अलीकडच्या काळात, आकाशवाणी, दूरदर्शन आणि चित्रपट ह्यांतूनही पुष्कळ सहजशिक्षण होत असते. ज्यांना वृत्तपत्रे वाचायला मिळतात त्यांना सहजशिक्षणाचा आणखी एक मार्ग उपलब्ध होतो. एका बाजूला औपचारिक शिक्षण आणि दुसऱ्या बाजूला सहजशिक्षण, ह्या दोन्ही शैक्षणिक प्रकारांपासून अनौपचारिक शिक्षणाचे वेगळेपण स्पष्ट केले पाहिजे. शालेय शिक्षणाच्या चौकटीबाहेर राहून अनौपचारिक शिक्षण घेता येते, हे ह्या शिक्षणाचे 'औपचारिक' शिक्षणापासूनचे प्रमुख वेगळेपण (हा गुणधर्म सहजशिक्षणातही आढळतो). पण अनौपचारिक शिक्षण योजनाबद्ध असते, संघटित केलेले असते, हे त्याचे 'सहजशिक्षणा'पासूनचे वेगळेपण. 'अनौपचारिक' हा शब्द तितकासा समाधानकारक नाही. एक तर, तो नकारात्मक आहे. (नकारात्मक व्याख्या कधीच समाधानकारक नसतात.) आणि दुसरे म्हणजे औपचारिक आणि अनौपचारिक ही विरोधात्मक जोडी वापरली तर सहजशिक्षण हे अनौपचारिक शिक्षणातच गणले जाण्याचा धोका आहे. इंग्लिशमध्ये अनौपचारिक शिक्षण ही संज्ञा 'ना-औपचारिक' आणि 'ना-सहज' अशा निश्चित अर्थाने वापरली जाते. इथेही हा शब्द सोयीसाठी अशाच अर्थाने वापरला आहे. म्हणजे अनौपचारिक शिक्षण औपचारिकही नाही आणि सहजही नाही! 'अनौपचारिक' पेक्षा अधिक समर्पक पर्यायी संज्ञा जर कुणाला सुचली तर चांगलेच होईल.

कोणतीही व्याख्या तयार करणे ही मोठी जोखीम आहे. कधीकधी व्याख्या करताकरताच तिच्यात बदल करायची वेळ आपल्यावर येते. हीच अडचण

ह्याही ठिकाणी आहे. म्हणून एक सावधगिरीची सूचना इथे आवश्यक आहे. ती म्हणजे औपचारिक शिक्षण, सहजशिक्षण व अनौपचारिक शिक्षण अशा ह्या शिक्षणाच्या तीन वाटा एकमेकींपासून पूर्णपणे अलिप्त नाहीत. कधीकधी औपचारिक पद्धतीच्या अंतर्गत अनौपचारिक शिक्षणाचे मार्ग उपलब्ध असतात. (उदा. पत्रद्वारा शिक्षण किंवा विद्यापीठातून मिळणारे बहिःशाल शिक्षण.) कधी कधी औपचारिक पद्धतीत अनौपचारिक शिक्षण-कार्यक्रम आपल्या नेहमीच्या कार्यक्रमांना मजबुती आणण्यासाठी किंवा पूरक म्हणून वापरतात. (उदा. शालेय शिक्षणासाठी रेडिओ किंवा टी.व्ही. चा वापर). शिवाय कोणतीही शाळा हा एक प्रकारचा समाजच असतो आणि शाळेत बरेचसे सहजशिक्षण सतत चालूच असते.

एवढेच नाही तर शिक्षणसंस्था हीच कधीकधी एक सुसंघटित, स्वयंपूर्ण वसाहत बनते. (उदा. विद्यापीठाच्या आवारात पूर्ण वेळ राहाणारे शिक्षक आणि विद्यार्थी ह्यांची कॉलनी.) अशा परिस्थितीत ह्या शैक्षणिक 'समाजा'तून जे सहजशिक्षण मिळते, ते वर्गात चाललेल्या अभ्यासापेक्षाही जास्त महत्त्वाचे आणि अधिक परिणामकारक ठरते. तसे पाहिले, तर शाळेबाहेर होणारे, पण योजनाबद्ध असलेले अनौपचारिक शिक्षण आणि शाळेबाहेरचेच पण आपोआप घडणारे विस्कळित सहजशिक्षण ह्यात काटेकोरपणे सीमारेषा आखणे सोपे नाही. उदा. एखादी मुलगी जेव्हा घरकाम आणि बालसंगोपन घरीच शिकते किंवा एखादा मुलगा घरच्याघरी वडलांचा धंदा शिकून घेतो किंवा एखादा युवक जेव्हा प्रसिद्ध गायकाचा शागीर्द होऊन गाणे शिकतो, तेव्हा ते केवळ सहजशिक्षण आहे, असे म्हणता येणार नाही. तसल्या शिक्षणामागे एक भक्कम सामाजिक परंपरा असते आणि तिच्या प्रभावाने योजनापूर्वक केलेले प्रयत्न त्याच्या पाठीमागे असतात. तेव्हा अशा प्रकारच्या शिक्षणाला आपण अनौपचारिक किंवा अंशतः औपचारिक म्हणू शकतो. पण एकमेकांच्या क्षेत्रांना छेदून जाणाऱ्या ह्या काही गोष्टी सोडून दिल्या, तर साधारणतः 'औपचारिक', 'अनौपचारिक' आणि 'सहजशिक्षण' एकमेकांपासून वेगळे ओळखायला अडचण पडत नाही. त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व जमेल्या धरून त्यांची चर्चा करता येते.

व्याख्येबद्दलचे हे विवरण थांबविण्यापूर्वी दोन महत्त्वाचे मुद्दे स्पष्ट झाले पाहिजेत.

(१) प्रत्येक समाजाच्या सर्वांगीण शिक्षणप्रक्रियेत औपचारिक, अनौपचारिक व सहजशिक्षण हे तिन्ही मार्ग वापरले गेले पाहिजेत. ह्या प्रत्येक मार्गाची विशिष्ट भूमिका असली तरी सांगोपांग शिक्षण हा औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहजशिक्षण ह्यांचा समन्वित परिणामच असतो.

(२) प्रत्येक व्यक्तीचे शिक्षण ह्या तिन्ही मार्गांनी होते. प्रत्येकाच्या जीवनात ह्या तिन्ही मार्गांचे आपापले महत्त्व आणि त्यांचे परस्परश्री असलेले प्रमाण परिस्थितीनुसार कमीजास्त झाले, तरी प्रत्येक व्यक्तीला ह्या तिन्ही मार्गांचा अनुभव घेणे अत्यावश्यक आहे. तसे झाले तरच कुणाही व्यक्तीला सर्वांगीण शिक्षण मिळू शकेल.

वस्तुस्थिती अशी असताना एका मार्गाची वाजवीपेक्षा अधिक स्तुती करणे किंवा दुसऱ्या मार्गाला कमी लेखणे अयोग्य ठरेल. ह्यापैकी प्रत्येक मार्गाला स्वतःचे सामर्थ्य आणि उणिवा त्याचप्रमाणे अंतर्गत शक्ती व मर्यादा आहेत. म्हणून प्रत्येक मार्गाचा पुरेपूर उपयोग व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या जीवनात करून घेणे हे आपले उद्दिष्ट असले पाहिजे.

इतिहासाचा धावता आढावा

सुरुवातीला असे म्हटले आहे की भारतीय शिक्षणक्षेत्रात अनौपचारिक शिक्षणाचे आगमन नव्यानेच झाले आहे. ह्याचा अर्थ एवढाच की भारतीय शिक्षणतज्ज्ञ अगदी अलीकडेच अनौपचारिक शिक्षणाची चर्चा करू लागले आहेत. पण भारताला अनौपचारिक शिक्षण नवीन आहे, असे मात्र म्हणता येणार नाही. वस्तुतः अनौपचारिक शिक्षण आणि सहजशिक्षण समाजात पूर्वापार चालत आलेले आहे. ह्या विषयाची खरी पार्श्वभूमी समजण्यासाठी, तिन्ही पद्धतींचा उगम आणि विकास ह्यांचे विहंगमवलोकन करणे जरूर आहे.

प्राचीन संस्कृतीच्या उदयकालात भारतात ज्या आदिम जमातीच्या वसाहती होत्या त्यातील लोकांना फक्त सहजशिक्षण माहीत होते आणि त्यांना तेच मिळण्याची शक्यता होती. मुले आणि तरुण घरात राहून, समाजात वावरून, कौटुंबिक आणि सामाजिक कामकाजात भाग घेता घेता, त्याद्वाराच शिक्षण घेत. 'जीवनाद्वारा शिक्षण व शिक्षणाद्वारा जीवन' अशा ह्या पद्धतीमध्ये व्यक्तीचे सामाजीकरण आणि शिक्षण ह्या प्रक्रिया अभिन्न होत्या.

हळूहळू मानवाचा ज्ञानसाठा जसजसा वाढू लागला तसतशी विशिष्ट क्षेत्रात लोकांनी प्रावीण्य मिळवावे अशी गरज निर्माण झाली. त्यानुसार निरनिराळी माणसे वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील कौशल्ये आत्मसात करू लागली. उदा. पुरुषांनी युद्धविद्या, मच्छीमारी, शिकार आणि औषधोपचार ह्यांत प्रावीण्य मिळवले, तर स्त्रियांनी स्वयंपाक, शेती, बालसंगोपन आणि प्रसूतीच्या वेळचे दाईकाम ह्या क्षेत्रांत आपला अधिकार प्रस्थापित केला.

ह्यावेळी शिक्षणाच्या ज्या ज्या पद्धती प्रचलित होत्या, त्या सहजशिक्षण आणि अनौपचारिक शिक्षण ह्यांच्या मधल्या टप्प्यावर कुठे तरी होत्या. उदा. लहान मुले आणि तरुण आपल्या कुटुंबातल्या किंवा बाहेरच्या एखाद्या योग्य माणसाकडे उमेदवारी करून व्यावसायिक कौशल्य हस्तगत करीत. नंतरच्या काळात अनौपचारिक शिक्षणाचे ह्याहून योजनाबद्ध, आखीव असे काही मार्ग प्रचलित झाले. उदा. मुरिआ गोंड समाजातील तरुणांसाठी 'घोटुल' ही संस्था. 'घोटुल' ही काही औपचारिक पद्धतीची शाळा नव्हे. तरीपण कुटुंब आणि समाज ह्यामध्ये सामावू न शकणारी काही ठराविक शैक्षणिक जबाबदारी 'घोटुल'ची असे. मानवी विकासाच्या ह्या टप्प्यापर्यंत 'औपचारिक शाळा' अस्तित्वात आलेल्या नव्हत्या. त्यावेळी शिक्षणाचे मार्ग सहजशिक्षण, अर्ध-अनौपचारिक (किंवा बाल्यावस्थेतील अनौपचारिक) शिक्षण एवढेच होते.

प्राचीन काळातसुद्धा भारतीय समाज संख्येने विशाल होता. समाजरचना गुंतागुंतीची होती. वेगवेगळी विशिष्ट कौशल्यक्षेत्रे निर्माण झालेली होती. ज्ञानाचा साठा बराच मोठा होता आणि ह्या साठ्यात भर पडण्याचा वेगही काही प्रमाणात वाढला होता. म्हणून आहे ते ज्ञान टिकवण्याची, त्यात भर घालण्याची आणि उपलब्ध ज्ञानाचा प्रसार करण्याची जबाबदारी घेण्यासाठी समाजात विशिष्ट वर्ग आणि विशिष्ट संस्था निर्माण करण्याची गरज होती. ह्या गरजेतून विद्याव्यासंग करणाऱ्या जाती अस्तित्वात आल्या. 'औपचारिक' शाळांचा जन्म ह्यावेळी झाला आणि कालांतराने मोठ्या प्रमाणावर शाळांचा प्रसार झाला. खरे पाहिले तर, त्यावेळी जे ज्ञात जग होते त्या सर्व ठिकाणचे विद्यार्थी प्राचीन भारतातील विद्यापीठांकडे आकृष्ट होत असत. भारताची कीर्ती ह्या विद्यापीठांमुळे सर्वत्र झाली होती. मध्ययुगातही हीच परंपरा पुढे चालू राहिली. मुसलमानांचा प्रवेश भारतात झाल्यानंतर आधीच्या हिंदू

गाठशाळांमध्ये इस्लामी शिक्षण संस्थांची भर पडली. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत देशाच्या सर्व भागांत मुख्यत्वे समाजाच्या आश्रयावर चालणारी औपचारिक शिक्षण पद्धती अस्तित्वात आली होती. त्याबरोबरच, प्रचलित सहजशिक्षण आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धती ह्यांच्यामध्येही काही बदल झाले होते. सहजशिक्षणाची गुणवत्ता स्वाभाविकच समाजजीवनाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. समाजाचा जसजसा विकास झाला आणि उत्क्रांतीतले पुढचे टप्पे गाठले गेले, तसतसा आनुवंशिक बदल सहजशिक्षणातही घडून आला. अनौपचारिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमध्ये विविधता आली आणि जास्त सुयोजित स्वरूप त्यांना प्राप्त झाले. ह्यापैकी दोन बदलांची विशेष दखल घेतली पाहिजे. धर्मावर आधारलेली विद्यार्जनाची औपचारिक पद्धती कर्मठ होती. ती थोड्या लोकांसाठीच खुली होती व त्यामुळे सामान्य जनतेत ज्ञानाचा प्रसार होत नव्हता. तो करण्याची गरज तीव्रतेने भासू लागली. ठिकठिकाणी पाठशाळा निघाल्या. ह्यामुळे भारताची श्रेष्ठ मौखिक परंपरा निर्माण झाली. देशाच्या कानाकोपऱ्यात तिचा विस्तार झाला. मोडतोड झालेल्या स्वरूपात ती आजही जिवंत आहे. दुसरा बदल म्हणजे लष्करात प्रवेश मिळावा ह्यासाठी शारीरिक शिक्षण आणि लढाईचे शिक्षण देणाऱ्या 'आखाड्या' वा उदय. ह्यामध्ये जातीचा विचार न करता तरुणाला शिक्षण मिळत असे. 'तालीम' म्हणजे शिक्षण. ह्यामुळे आखाड्यांचे नावही 'तालीम' पडले.

अठराव्या शतकाच्या शेवटी दिसणाऱ्या शिक्षणाच्या परिस्थितीच्या काही पैलूंची आपण विशेष दखल घेतली पाहिजे. औपचारिक शिक्षणपद्धतीत त्यावेळी प्रवेश मर्यादित होता, बव्हंशी जन्मावर अधिष्ठित होता. विद्याव्यासंग करणारे वर्ग, पुरोहित, सधन जमीनदार, सावकार आणि व्यापारी ह्यांच्यासाठी प्रवेश राखीव ठेवणारी ही औपचारिक शिक्षणपद्धती फार थोड्यांना उपलब्ध होती. त्यात मिळणारे शिक्षण धर्मावर अधिष्ठित होते. त्या शिक्षणामुळे कोणताच विशेष उल्लेखनीय असा आर्थिक किंवा राजकीय लाभ मिळत नसे. पण समाजात हे शिक्षण घेणारे विद्यार्थी आणि शिक्षक ह्यांना अतिशय मान असे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरचे दशक आणि विसाव्या शतकाच्या आरंभी औपचारिक प्राथमिक शाळांचा उदय झाला. सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार जनमानसात मूळ धरू लागला. जात, लिंग, धर्म ह्यांचा

विचार न करता सर्वांना ह्या शिक्षणाचे दरवाजे खुले ठेवले पाहिजे हे तत्त्व मान्य झाले आणि सामाजिक दर्जा उंचावण्याचा औपचारिक शिक्षण हाच एक राजमार्ग आहे, असे समीकरण समाजाने मान्य केले. परंतु विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकापासून अनौपचारिक शिक्षणाच्या कितीतरी नव्या वाटांचा विकास झाला आहे, हेही सांगितले पाहिजे. आता तर रेडिओ खेडोपाडी पोचला आहे आणि टी.व्ही.चे जाळे हळूहळू विणले जात आहे. सामान्य जनतेसाठी निर्माण केलेल्या आधुनिक अनौपचारिक शिक्षणाचे उदाहरण म्हणून कृषिविस्ताराचे कार्यक्रम आणि कुटुंबनियोजनाचे कार्यक्रम ह्यांचा उल्लेख करता येईल.

शिक्षण आणि विषमता

औपचारिक शिक्षणपद्धतीतून विसाव्या शतकात जे घडले त्यात खूप काही चांगले आणि स्वागतार्ह आहे ह्यात शंकाच नाही. पण ह्या पद्धतीत बरेच दोषही आहेत. हे दोष संख्यात्मक आणि गुणात्मक असे दुहेरी आहेत. गुणवत्तेतील दोष दाखवायचे तर असे म्हणता येईल की, आर्थिक विकास आणि उत्पादक श्रमापासून शिक्षणाची फारकत झाली आहे. देशाच्या आशा, आकांक्षा, गरजा आणि उत्पादनक्षमता ह्यातल्या कशाशीच ह्या पद्धतीचे जवळचे नाते नाही. संख्यात्मक दृष्टीने मोठा दोष म्हणजे समाजाच्या वरच्या थरातल्या वर्गापर्यंतच हिचे फायदे पोचतात. ह्या पद्धतीच्या द्वारा मिळणारे आर्थिक आणि राजकीय फायदे, व्यक्तीला जर माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण मिळाले तरच सहसा लाभतात. म्हणजेच १५ ते २५ ह्या गटातल्या फक्त १० टक्के तरुणांनाच हे फायदे मिळतात. त्यातलेही ८० टक्के तरुण लोकसंख्येच्या सामाजिक, आर्थिक दृष्ट्या उच्च स्तरातल्या २० टक्के गटातून आलेले असतात. ह्या वयोगटाच्या ८० टक्के तरुण कमी आर्थिक शक्तीच्या स्तरात असतात. त्यापैकी फक्त २० टक्के लोकांचा ह्या १० टक्क्यात समावेश आहे. अद्यापही १० वर्षांपुढच्या वयाची आपली ६० टक्के जनता निरक्षर राहिली आहे. ह्याचाच अर्थ असा की प्राथमिक शिक्षणाचे फायदेसुद्धा समाजातील अगदी छोट्या गटालाच उपलब्ध आहेत. अनौपचारिक शिक्षणाच्या आधुनिक मार्गांची परिस्थितीही तशीच आहे. निरक्षर जनतेच्या दृष्टीने वर्तमानपत्रे आणि वाचनालये असून-नसून सारखीच. रेडिओतला शैक्षणिक भाग फार मर्यादित असतो आणि टी.व्ही. फक्त महानगरातल्या उच्च वर्गीयांची मिरास आहे.

कारण टी.व्ही. चे संच खेड्यात गेले तरी त्यांचे कार्यक्रम शहरी मंडळीच्या आवडीचे राहण्याची चिन्हे दिसत आहेत. कृषिविकास योजनासुद्धा मुख्यत्वे श्रीमंत शेतकऱ्यांनाच फायदेशीर ठरतात. त्यामुळे आजसुद्धा बहुसंख्य लोकांचे शिक्षण सहजशिक्षण आणि अनौपचारिक शिक्षण ह्यांच्या परंपरागत पद्धतीतूनच चालले आहे ह्यात नवल नाही. विशेषतः ग्रामीण भागातल्या जनतेच्या जीवनावर औपचारिक शिक्षणाचा किती कमी परिणाम दिसतो हे प्रत्यक्ष पाहिल्यावर डोळे खाडकन उघडतात. ह्या दृष्टिकोनातून काही खेड्यांची जी पाहणी केली, त्यात मला असे दिसून आले की, समाजातल्या श्रमजीवी वर्गातल्या बहुतेक माणसांनी अनौपचारिक आणि सहजशिक्षण ह्यांच्याद्वारा आपापल्या व्यवसायातले बरेचसे कौशल्य हस्तगत केले होते. उदा. सगळ्या बायका घरगुती काम आणि बालसंगोपन शाळेच्या बाहेरच शिकल्या होत्या. सगळे शेतकरी प्रत्यक्ष काम करता करताच शेतीचे ज्ञान मिळवीत होते. त्याचप्रमाणे न्हावी, शिंपी, धोबी, सुईणी, कातडी कमावणारे, सुतार, लोहार, गवंडी ह्या सगळ्या कारागिरांची स्थिती अशीच होती. खरे सांगायचे तर ह्या खेड्यातले फक्त सरकारी नोकर आणि थोडेसे सधन 'पुढारी' शिकलेले होते. त्यापैकी काही तर जनतेचे शोषणच करीत होते. आजची परिस्थिती अशी आहे : सामान्य जनता गरीब, परंपरागत आणि संरंजामशाही मूल्ये मानणारी राहिली आहे. आजही तिचे शिक्षण कालबाह्य ठरलेल्या अनौपचारिक आणि सहजशिक्षणाच्या द्वारा होत आहे. कालबाह्य कर्मकांड व मूल्यप्रणाली, अंधश्रद्धा, मर्यादित आणि बरेचसे कालबाह्य ज्ञान आणि परंपरेने जखडलेली मर्यादित स्वरूपाची कौशल्ये, हे तिच्या प्रगतीतील अडसर आहेत. म्हणून जरी उच्चवर्गीय शिक्षितांचे आधुनिकीकरण झपाट्याने होत असले, तरी आपल्या समाजाचा एकूण विकास फार मंद गतीने होतो आहे. औपचारिक शिक्षणाची आधुनिक पद्धती आणि अनौपचारिक शिक्षणाचा आधुनिक मार्ग ह्या दोहोंचाही फायदा ज्यांना मुख्यत्वे मिळतो ते सुखवस्तू व आधुनिकीकरण झालेले उच्चवर्गीय एका बाजूला आणि सहजशिक्षण आणि अनौपचारिक शिक्षण ह्यांच्या जुन्या परंपरागत मार्गांनीच ज्यांचे शिक्षण होते तो गरीब, परंपराप्रिय, बहुजनसमाज दुसऱ्या बाजूला, अशी ह्या दोघांमध्ये आता दरी निर्माण झालेली आहे. अठराव्या शतकाच्या अखेरीला अशिक्षित बहुजनसमाज आणि शिक्षित विचारवंत ह्यांच्यात जे अंतर होते, त्यापेक्षा ही दरी फार रुंदावली आहे. त्याचे कारण उघड आहे. आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ह्यांचा समाजजीवनात प्रवेश झाल्यामुळे

सुखवस्तू शिक्षित व्यक्ती आणि गरीब अशिक्षित बहुजनसमाज ह्यांच्या जीवनपद्धतीत कमालीचे अंतर पडले आहे.

अनौपचारिक शिक्षणापुढची आव्हाने

शैक्षणिक वाटचालीच्या ज्या टप्प्यावर आपण आता आहोत, त्याला अनुसरून अनौपचारिक शिक्षणाची संकल्पना आणि कार्यक्रम ह्यांची चर्चा सुरू केली आहे. पुढील काही वर्षांत ह्या शिक्षणकार्यक्रमांचा जो विकास आपण करणार आहोत, जी आव्हाने स्वीकारणार आहोत, त्यांचे स्वरूप सद्यःपरिस्थितीच्या विश्लेषणातूनच स्पष्ट होत जाणार आहे.

१. भारतीय इतिहासाच्या परीक्षणातून हे स्पष्ट होते की, सामान्य जनतेचे शिक्षण आणि त्यांचे जीवनमान हाच भारतीय समाजापुढील मुख्य प्रश्न आहे. समाजाच्या वरच्या थरातील मूठभर सत्ताधारी वर्गाबद्दल काही अडचण नाही. आत्तापर्यंत नेहमीच त्याला निर्धास्तपणे शिक्षण मिळत गेलेले आहे. सामाजिक संपत्तीतला सिंहाचा वाटा स्वतःकडे ठेवून त्याचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय फायदे त्याने मिळविले आहेत. ह्या देशातला सामान्य समाज मात्र सतत गरीब, असंघटित आणि दुर्बल राहिला आहे. त्यांचे शिक्षण पारंपरिक अनौपचारिक शिक्षण आणि सहजशिक्षण ह्यावरच जवळजवळ पूर्णपणे अवलंबून राहिलेले आहे. समतेवर अधिष्ठित समाज निर्माण करायचा असेल तर ह्या उपेक्षित समाजाला शिक्षण मिळाले पाहिजे, तो संघटित झाला पाहिजे, म्हणजे सत्तेचा न्याय्य वाटा त्याला मिळेल आणि त्याचे राहणीमानही वाढेल. राष्ट्रीय विकास आणि शिक्षण ह्यापुढील हे सर्वाधिक महत्वाचे आव्हान आहे.

२. औपचारिक शिक्षणपद्धतीतल्या सगळ्या जमेच्या बाजू लक्षात घेतल्या तरीसुद्धा त्यातल्या अनेक महत्त्वाच्या उणिवा मान्य कराव्या लागतात. उदा. वर सांगितल्याप्रमाणे उत्पादक श्रम आणि विकास ह्यापासून शिक्षणाची फारकत झाली आहे. शिक्षणपद्धती स्थितिशील झाली आहे. लवचिकपणाऐवजी 'जैसे थे' आणि 'आहे त्याला मान तुकवायची,' ह्या तत्वांवर ही पद्धत भर देते. म्हणून सामाजिक-आर्थिक बदल घडवून आणण्याच्या सर्व प्रयत्नांना ह्या पद्धतीच्या अंतर्गत विरोध असतो. ह्या पद्धतीशी साम्य असलेले एक नवीन खेळणे

अलीकडे बाजारात पाहायला मिळते. एका सुरेख चौकोनी डबीला एक खटका लावलेला असतो आणि तो 'बंद' चिन्हावर ठेवलेला असतो. आपण तो 'सुरू' चिन्हाजवळ सरकवला की डबीतून मंजूळ ध्वनी ऐकू येतात. तिचे झाकण उघडते, एक हात बाहेर येतो आणि खटका 'बंद' चिन्हाकडे सरकवतो. मग हात आत जातो. झाकण मिटते. संगीत थांबते. पुन्हा सगळे मूळपदावर आलेले. असल्या स्थितिप्रिय शिक्षणपद्धतीचा कायाकल्प घडवून उत्पादक श्रम आणि विकास ह्यांच्या भोवती गुंफलेली लवचिक आणि गतिशील पद्धती उभारायची, हे एक मोठेच आव्हान आपल्यापुढे आहे. ह्या मूलभूत आव्हानाचा विचार केला तर शैक्षणिक आणि सामाजिक परिवर्तनातली अनौपचारिक शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका स्पष्ट होते. शैक्षणिक परिवर्तन हे सामाजिक परिवर्तनाच्या जोडीने, हातात हात घालून झाले पाहिजे.

अनौपचारिक शिक्षण खालील उद्दिष्टांसाठी उपयुक्त ठरेल:

- सर्वसामान्य समाजातील लोकांना शिक्षण मिळणे, त्यांची वैचारिक जाणीव वाढून त्यांनी संघटित होणे व त्यामुळे त्यांचे जीवनमान वाढण्याची क्षमता त्यांच्यात येणे.
- उत्पादक श्रम आणि विकास हा शिक्षणप्रक्रियेचा गाभा निश्चित करून राष्ट्रीय प्रगतीला वेग आणणे.
- औपचारिक शिक्षणपद्धतीचे फायदे आजपर्यंत त्या शिक्षण पद्धतीपासून वंचित राहिलेल्या बहुसंख्य समाजापर्यंत पोचवणे.
- औपचारिक शिक्षणपद्धतीत सुधारणा करून ती शक्य तितकी लवचिक आणि अधिक प्रभावी बनविणे.
- सहजशिक्षणाची गुणवत्ता आणि पातळी उंचावणे.

अनौपचारिक शिक्षणाचे आधुनिकीकरण

आता वरील मुद्द्यांचा विचार काहीशा तपशीलाने करू. जेव्हा आपले शिक्षणतज्ज्ञ आणि शिक्षणप्रशासक जनसामान्यांच्या शिक्षणासाठी अनौपचारिक शिक्षणकार्यक्रमांच्या निर्मितीबद्दल चर्चा करतात, तेव्हा अर्श शंका मनात येते की, आजपर्यंत शतकानुशतके ह्या लोकांना अनौपचारिक

शिक्षणाखेरीज काही मिळालेलेच नाही, हे ह्या तज्ज्ञ मंडळींच्या लक्षात आले आहे का? आपल्या समाजाला परंपरागत अनौपचारिक शिक्षण अधिक प्रमाणित द्यायची अजिबात गरज नाही. त्याच्या कालबाह्य अनौपचारिक शिक्षणकार्यक्रमांचे आधुनिकीकरण करणे हेच निकडीचे आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी निवडक मूठभर लोकांसाठी उभारलेली औपचारिक शिक्षणपद्धती आणि जनसामान्यांसाठी असलेली अनौपचारिक व्यवस्था ह्या दोन्ही पद्धती मुळात पारंपरिक आहेत. परंतु गेल्या १७५ वर्षांत औपचारिक शिक्षणपद्धती क्रमशः आधुनिक बनू लागली. तिच्या प्रभावाने उच्चवर्गीयांचे आधुनिकीकरण झाले. त्याउलट जनसामान्यांचे अनौपचारिक शिक्षणकार्यक्रम पारंपरिकच राहिले. त्यामुळे तो समाज अजूनही पारंपरिक जीवन जगतो. म्हणून कुठले तरी अनौपचारिक शिक्षण देत सुटायचे हे आपल्याला नको आहे. विस्तृत प्रमाणावर आधुनिक अनौपचारिक शिक्षणकार्यक्रमांचा विकास ही आपली गरज आहे. गुणवत्ता आणि संख्यात्मक विस्तार हे दोन्ही पैलू ह्या कार्यक्रमात आहेत. पण त्यातले गुणात्मक पैलू संख्यात्मक विस्तारापेक्षा जास्त महत्त्वाचे आहेत.

अनौपचारिक शिक्षणाच्या पारंपरिक कार्यक्रमात तीन ढोबळ उणिवा आहेत.

- १) 'जैसे थे' कायम ठेवण्याच्या हेतूने हे कार्यक्रम आखलेले असतात. प्रत्येक व्यक्तीचे समाजातले आहे ते स्थान तसेच राहावे, हा त्यांचा दृष्टिकोन असतो.
- २) आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ह्यांचा आधार त्यांना नसल्यामुळे कालबाह्य ठरलेले तंत्रज्ञान, कालविसंगत श्रद्धा आणि विश्वास आणि सामाजिक परिवर्तनाला विरोध ह्यांचाच हे कार्यक्रम नकळत पुरस्कार करतात.
- ३) ह्यातले मार्गदर्शक आणि शिकाऊ उमेदवार हे दोन्ही घटक परंपराप्रिय असतात. केवळ आपली पारंपरिक माहिती व कौशल्ये ते एकमेकांना देत राहतात. म्हणून आंधळ्यांनी आंधळ्यांना मार्ग दाखविण्याचाच हा खेळ आहे.

ह्या सर्व कार्यक्रमांचे आधुनिकीकरण करण्याची निकडीची गरज आहे. त्यासाठी तीन महत्त्वाचे बदल घडले पाहिजेत.

१) आधुनिकीकरणाचे काम सुरुवातीला औपचारिक शिक्षणपद्धतीवर तयार झालेल्या माणसांकडे सोपविले पाहिजे. अनौपचारिक शिक्षणकार्यक्रमांची आखणी आणि विकास करण्याचे प्रशिक्षण मात्र त्यांनी काळजीपूर्वक दिले पाहिजे.

२) ह्या कार्यक्रमांमध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर भर दिला पाहिजे. विज्ञानामुळे जनतेची असहाय्य मनोवृत्ती आणि अंधश्रद्धा दूर होतील. दैववादाला पायबंद बसेल. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे लोकांची आत्मनिर्भरता व उत्पादनक्षमता वाढेल आणि त्यांचे जीवनमान उंचावेल.

३) प्रत्येकाला समाजाने नेमून दिलेले स्थान टिकवावे हा ह्या कार्यक्रमाचा हेतू नाही. प्रत्येक व्यक्तीची वैचारिक जागृती व्हावी, स्वत्वाची जाणीव व्हावी, स्वतःचे समाजातले स्थान आणि कार्यक्षेत्र समजावे, सामाजिक वस्तुस्थितीचे आकलन व्हावे आणि परिवर्तनाची ईर्ष्या निर्माण व्हावी, हा त्याचा उद्देश आहे. समतेवर अधिष्ठित समाजरचनेची निर्मिती कशी करता येईल, हे ह्या कार्यक्रमांमधून स्पष्ट होईल.

वस्तुतः हे आधुनिक शिक्षण माणसाला परंपरेच्या जोखडातून सोडवून मुक्त करण्यासाठी आहे. गुलामगिरी झुगारून देण्यासाठी हे शिक्षण आहे. ह्या संदर्भात पाऊलो फ्रेअरे ह्यांचे कार्य आणि तत्त्वज्ञान फार मोलाचे आहे. तसेच महात्मा गांधीजींची शिकवण देखील ह्याच मुद्द्यावर भर देते. त्यांनी आग्रहाने प्रतिपादन केले आहे की, स्वायत्ततेचे शिक्षण हा प्रत्येकाच्या शिक्षणाचा अविभाज्य पैलू आहे. अशा शिक्षणामुळे माणसांना स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाशी शांततापूर्ण आणि अहिंसात्मक सत्याग्रहाच्या द्वारा निकराने झुंज देता येते. असे करण्याचे शहाणपण आणि धैर्य त्यांच्या अंगी ह्या जाणिवेतून आलेच पाहिजे, अशी गांधीजींची अपेक्षा होती. पारंपरिक अनौपचारिक शिक्षणात ह्याच जाणिवांची कमतरता आहे. त्यातील ह्या उणिवा आधुनिकीकरणाने दूर केल्या पाहिजेत.

उत्पादक श्रम आणि विकास : अनौपचारिक शिक्षणाचा गाभा

उत्पादक श्रम आणि विकास ह्या दोहोंभोवती अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रमांची गुंफण करणे अत्यावश्यक आहे. उत्पादनाशी प्रत्यक्ष संबंधित नसलेल्या आणि शारीरिक श्रम करण्यामध्ये कमीपणा मानणाऱ्या मूठभर उच्चवर्गीय शिक्षितांसाठी आपली औपचारिक शिक्षणपद्धती आखली गेली, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. परिणामी शिक्षण आणि उत्पादक श्रम ह्यांची पुरती फारकत झाली असून ह्या दुराव्याची पकड ह्या शिक्षणपद्धतीवर कायम आहे. महात्मा गांधींनी ह्या वर्मावर नेमके बोट ठेवले. श्रम आणि शिक्षण ह्यांचा संबंध अतूट आहे. इतकेच नव्हे, तर काम करता करता शिकणे हीच शिक्षणाची सर्वोत्कृष्ट पद्धत आहे, हे त्यांनी स्पष्ट केले. ह्याचसाठी त्यांनी मूलोद्योग शिक्षणाची योजना उभारली आणि प्रचलित शालेय शिक्षणात उत्पादक श्रमांना स्थान देण्याचा प्रयत्न केला. पण औपचारिक पद्धतीच्या शैक्षणिक साच्यात ही योजना गैरलागू ठरली.

अनौपचारिक शिक्षणाचा प्रश्न काहीसा वेगळा आहे. इथे श्रमाचा नुसता समावेश शिक्षणात करायचा नसून श्रम करणाऱ्या व्यक्तीकडे शिक्षण पोहोचवायचे आहे. शिक्षणासाठी उत्सुक असलेली माणसे पोटासाठी काम करतच असतात. त्यांच्या कामाला शिक्षणाची जोड आवश्यक आहे आणि बहुतेकांना असे शिक्षण हवे असते पण ते उपलब्ध नसते. हे शिक्षण मिळाले तर ते करित असलेले काम निरर्थक राहणार नाही. त्यांचे कौशल्य आणि मिळकत ह्यात शिक्षणामुळे वाढ होईल. आपण शालेय शिक्षणात श्रमांचा समावेश केला काय किंवा उत्पादक श्रमाभोवती अनौपचारिक शिक्षणाची उभारणी केली काय, आपले मूलभूत तत्त्व तेच राहिल. शिक्षणाविना काम ही नुसती यांत्रिक, निष्प्राण राबवणूक, ह्या उलट उत्पादक श्रमांशिवाय शिक्षण म्हणजे बांडगुळासारख्या परावलंबी शिक्षितांची निर्मिती. म्हणून प्रत्येक अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रम समाजाला उपयुक्त ठरणाऱ्या उत्पादनकार्याला साहाय्य करणारा असला पाहिजे.

ह्याच भूमिकेवरून अनौपचारिक शिक्षण आणि देशाचा विकास ह्यांची सांगड घातली गेली पाहिजे. असे झाले म्हणजे सर्वसामान्य लोक सामाजिक आणि राष्ट्रीय विकासयोजनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतील. आज दुर्दैवाने आपण विकासाच्या बाबतीत व्यवस्थापकीय दृष्टिकोन स्वीकारला आहे. आपण असे समजून चालतो की, विकास लोकांना 'दिला' आणि लोकांनी निष्क्रियपणे विकास 'घेतला' की झाले! विकासाची निर्मिती लोकांसाठी करण्याची जिम्मेदारी शासकीय यंत्रणा किंवा हौशी सामाजिक कार्यकर्ते ह्यांची आहे, असे आपण मानतो. सामाजिक परिवर्तनात अशा 'परिवर्तन प्रेरक घटकांचा' महत्त्वाचा भाग असतो हे खरे; पण सामान्य लोक स्वतः परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत सहभागी होत नसले तर परिवर्तन शक्य नाही. म्हणून सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी योजलेल्या अनौपचारिक आधुनिक शिक्षणकार्यक्रमात सामान्य लोकांचा सहभाग असलाच पाहिजे. लोकांच्या वृत्ती व वर्तन ह्यात बदल घडवणे हाच ह्या कार्यक्रमांचा उद्देश आहे. अमुक एक आधीच ठरवलेले लक्ष्य गाठायचे, ह्या गोष्टीला महत्त्व नाही. म्हणून, विकास आणि परिवर्तनाच्या सर्व कार्यक्रमांबरोबर अनौपचारिक शिक्षण संलग्न असले पाहिजे. 'शिक्षणातून विकास आणि विकासातून शिक्षण', हे थोडक्यात अनौपचारिक शिक्षणाचे ब्रीदवाक्य असावे. एका बाजूला अनौपचारिक शिक्षणामुळे विकासाचा वेग वाढतो आणि योजनांचा परिणामकारक अंमलबजावणी होते, दुसऱ्या बाजूला विकासांमुळेच अनौपचारिक शिक्षणाला त्याचा योग्य दर्जा प्राप्त होतो, दिशा मिळते आणि उद्दिष्टे साध्य होतात.

औपचारिक पद्धतीचा विस्तार

औपचारिक शिक्षणाची व्याप्ती मर्यादित आहे. हे ह्या आधी स्पष्ट झालेच आहे. पूर्णवेळ शिक्षणाच्या ह्या बंदिस्त पद्धतीमुळे त्यातून कामकरी नेमके वगळले जातात. ज्यांना ह्या पूर्णवेळ शिक्षणाचा खर्च परवडणार नाही, ते गरीब त्यापासून वंचित राहातात. औपचारिक शिक्षणाच्या खर्चाचा बोजा आता प्रचंड झाला आहे. त्यामुळे समाजातील सर्व लोकांना त्याचा लाभ देणे आपल्या देशाला अशक्य आहे. शिवाय हा प्रश्न फक्त पैशाचा नाही. उत्पादक

श्रम आणि पुस्तकी शिक्षण ह्यांची फारकत घडवणारे औपचारिक शिक्षण कामधाम करणाऱ्यांना आकर्षित करत नाही. शिवाय, आयुष्यभर शिक्षण घेत राहाण्याची ही पद्धती नाही. म्हणून आधुनिक अनौपचारिक शिक्षणाला आता महत्त्वाची भूमिका निभवावी लागेल.

जरा पूर्वप्राथमिक पातळीकडे पाहा. इथे तर हे स्पष्ट दिसते की परंपरागत औपचारिक पद्धतीत सामावणाऱ्या मुलांपेक्षा किती तरी अधिक संख्येने समाजाच्या सर्व थरातील मुलांना अनौपचारिक पूर्वप्राथमिक शिक्षण आपण देऊ शकू. त्यासाठी समाजातील उपलब्ध सामग्री, समाजाचा पैसा, साधारण शिकलेल्या महिला ह्यांचा संघटितरीत्या उपयोग करून घेता येईल.

आता प्राथमिक शिक्षणाचा विचार करू. पोटासाठी कामाला लागलेल्या मुलांना त्यांच्या सोयीच्या वेळात अंशवेळ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षण देता येईल. ती शिक्षणाला कायमची वंचित होणार नाहीत. ह्यामुळे प्राथमिक शिक्षणात होणारी गळती कमी होईल. ह्या पद्धतीतून ६ ते १४ वयोगटाच्या मुलांना समाजाला परवडू शकेल एवढ्या खर्चात आपण शिकवू शकू. भारतात १५ ते २५ वयोगटातील फक्त १० टक्के विद्यार्थी माध्यमिक शाळांत आणि महाविद्यालयांत नावे नोंदवतात. पण खरे पाहता कामकाज करणारे बाकीचे ९० टक्के हाच राष्ट्राच्या मनुष्यबळाचा पाया आहे. मात्र आज त्याला सोईस्कर शिक्षण उपलब्ध नाही. ह्या 'सगळ्यांचा व्यक्तिगत विकास आणि त्याचबरोबर राष्ट्रीय विकास आपल्याला अनौपचारिक शिक्षणकार्यक्रमातून साधता येईल.

प्रौढांच्या अनौपचारिक शिक्षणातून आपण निरक्षता तर नाहीशी करू शकूच, पण नागरिकत्वाचे शिक्षण देऊ शकू आणि लोकांच्या व्यक्तिगत त्याचप्रमाणे संघटित सहभागातून राष्ट्रीय विकास साधू शकू. थोडक्यात सांगावयाचे, तर अनौपचारिक शिक्षण औपचारिक पद्धतीच्या अंगभूत मर्यादांच्या बाहेर जाऊन सर्वांना आयुष्यभर शिक्षण देऊ शकेल. जगामध्ये आता असे कार्यक्रम सर्वमान्य असल्याने ह्या मुद्द्याच्या खोलात जाण्याची जरूरी नाही. पण भारतात त्याचा स्वीकार होण्यासाठी हे सर्व समजावून सांगणे भाग आहे.

औपचारिक शिक्षणाचा गुणात्मक विकास

औपचारिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्याची फार मोठी गरज आज आहे. पण हे कसे करावे ते कोणालाच समजत नाही. कारण ही पद्धत प्रचंड प्रमाणात विस्तारली आहे आणि तिच्यात साचेबंदपणा आला आहे. शक्ती आणि पैसा पाण्यासारखा ओतला तरच ह्या पद्धतीत अपेक्षित सुधारणा शक्य आहे. पण औपचारिक पद्धतीमध्ये आमूलाग्र परिवर्तन करण्यासाठी लागणारा एवढा वेळ आपल्याजवळ नाही, एवढी रिकामी शक्ती नाही आणि इतका पैसाही नाही. दिवसेंदिवस हा प्रश्न अधिक बिकट होणार आणि त्याच प्रमाणात आपले सामर्थ्य अपुरे पडत जाणार हे अगदी स्पष्ट आहे.

ह्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नाची उकल बऱ्याच प्रमाणात अनौपचारिक शिक्षण करू शकेल. मात्र त्याचा विकास योग्य रीतीने आणि विस्तृत प्रमाणावर झाला पाहिजे. ह्या क्षेत्रात नव्याने सुरुवात करायची आहे. ह्यावेळी कार्यक्रमांची आखणी लवचिकपणा आणि गतिशीलता ह्या तत्वांवर आधारली पाहिजे. कारण तसे केले नाही तर त्यांना मुळीच यश येणार नाही. हे कार्यक्रम लोकांना आकर्षक आणि उपयुक्त वाटणे जरूर आहे. कारण इथे औपचारिक शिक्षणासारखे आपल्या 'तावडीतले' विद्यार्थी नाहीत. उत्पादक श्रमांभोवती कार्यक्रमाची गुंफण केली पाहिजे, कारण त्यांत येणारे इच्छुक मुख्यत्वे श्रमजीवी वर्गाचे आहेत. अनौपचारिक कार्यक्रमांच्या आखणीत आणि अंमलबजावणीत विद्यार्थ्यांना ओढलेच पाहिजे, कारण आपल्याला सामाजिक परिवर्तन हवे आहे व त्यासाठी गतिशील शिक्षणपद्धती अत्यावश्यक आहे. शिक्षणाचे माध्यम लोकभाषा हेच पाहिजे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर अशा अनौपचारिक शिक्षणाद्वारा आपण शिक्षणात मूलभूत बदल घडवू शकू. सुरुवातीची काही वर्षे हे कार्यक्रम नवीन आणि छोट्या प्रमाणावर असतील. एकदा ह्यातून अनुभव मिळाला की मग त्या आधारे आपण औपचारिक शिक्षणपद्धती बदलू शकू. गांधीजींनी १९२१ साली सल्ला दिला होता की, शिक्षक आणि विद्यार्थी ह्यांनी सरकारी शिक्षण सोडून द्यावे, राष्ट्रीय शिक्षण सुरू करावे आणि हळूहळू सर्वच शिक्षण राष्ट्रीय दृष्टिकोनाचे बनवावे. ह्यातली मूलभूत कल्पना अशी होती की शिक्षणाची सुधारणा प्रचलित शिक्षणाच्या चौकटीबाहेर सुरू व्हावी आणि ह्या प्रयत्नांचे वजन पडून प्रचलित पद्धती बदलावी. ह्या प्रयत्नाला यश आले नाही त्याचे मुख्य कारण असे होते की, सर्व समाजाच्या मानाने राष्ट्रीय शाळा फार थोड्या

निघाल्या. पण ह्या प्रयोगाच्या अपयशातून आपण जे काही शिकलो त्याचा उपयोग करून अनौपचारिक शिक्षण आपण विस्तृत प्रमाणावर यशस्वीपणे सुरू करू शकू. अनुभवी आणि कार्यक्षम माणसे आपण त्यातून निर्माण करू आणि ह्यातूनच 'अखेर औपचारिक शिक्षणपद्धतीतही मूलगामी बदल करू शकू.

सहजशिक्षणाची पातळी वाढविणे

कोणाही व्यक्तीच्या सहजशिक्षणात जे घर आणि जो समाज सहभागी असतात त्यांच्या गुणवत्तेवर सहजशिक्षणाची गुणवत्ता अवलंबून असते. उदा. दिल्लीसारख्या शहरातल्या मुलाला जे सहजशिक्षण मिळते ते ओरिसातल्या जंगलामध्ये राहणाऱ्या मुलांना मिळू शकणाऱ्या सहजशिक्षणाहून एकदम वेगळे असते. त्याचप्रमाणे, एखाद्या आय.ए.एस्. अधिकाऱ्याच्या घरात त्याच्या मुलाला जे सहजशिक्षण मिळेल, ते त्याच गावात राहणाऱ्या भूमिहीन शेतमजुराच्या मुलाला मिळणाऱ्या सहजशिक्षणाहून अतिशय भिन्न असणार हे उघड आहे. पण नीतिमूल्यांच्या आणि वैचारिक मूल्यांच्या जडणघडणीत सहजशिक्षणाची भूमिका फार महत्त्वाची आहे. पूर्वप्राथमिक पातळीवर तर त्याचे विशेष महत्त्व आहे. हे लक्षात घेऊन त्याचा सार्वत्रिक दर्जा वाढविला पाहिजे. लहान वयाच्या मुलाला घरात व शेजारीपाजारी फक्त सहजशिक्षणच मिळालेले असते; आणि जर फ्रॉइडच्या अनुयायांची विचारप्रणाली मान्य केली, तर वयाच्या सहाव्या वर्षापर्यंत मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे मूलभूत गुणविशेष ह्या सहजशिक्षणामुळे जवळ जवळ निश्चित झालेले असतात. हे सर्व लक्षात घेऊन सामान्य जनतेच्या मुलांना जे सहजशिक्षण मिळते त्याचा दर्जा सुधारण्यासाठी आपण विशेष परिश्रम केले पाहिजेत. सामान्य जनतेसाठी अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रम आणि लोकांचे राहणीमान वाढविणे ह्या दोन गोष्टींना घरातील व समाजातील सहजशिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यात महत्त्वाचा वाटा उचलावा लागेल.

यश निश्चित कसे मिळेल?

नजीकच्या भविष्यकाळात शिक्षणातला वैचारिक दुबळेपणा दुरुस्त करायला, सामान्य जनतेला संघटित आणि शिक्षित करायला, त्या जनतेचे

राहणीमान वाढवायला आणि अखेर सामाजिक समतेवर अधिष्ठित असा समाज निर्माण करायला अनौपचारिक शिक्षण कशी मदत करू शकेल ह्याची आपण चर्चा केली. आता त्यात निश्चित यश मिळण्यासाठी ज्या अटींची पूर्तता झाली पाहिजे त्यांचा विचार करू:

अनौपचारिक शिक्षणाच्या संदर्भात पहिला प्रश्न मूलभूत तत्त्वज्ञानाचा आहे. भारतातला सामान्य माणूस आणि त्याचे सामर्थ्य ह्यांच्यावरील आपल्या दृढविश्वासाचा हा प्रश्न आहे. दुर्दैवाने आपल्या बुद्धिजीवींपैकी पुष्कळांना असे वाटते की भारतातली गरीब जनता ही एक 'अपरिहार्य कटकट', 'एक नसते पाप' आहे. ह्या जनतेचे अडचणीत टाकणारे अस्तित्व डोळ्याआड केले पाहिजे, विसरले पाहिजे. गरिबी हटवण्याऐवजी गरिबांना जगातून हटवू पाहणाऱ्या अशा प्रकारच्या दृष्टिकोनातून अनौपचारिक शिक्षणाचे कोणतेही कार्यक्रम निर्माण होऊ शकणार नाहीत हे उघड आहे. खरे तर आजच्या परिस्थितीत भारतातल्या गरीब जनतेबद्दल नुसती सहानुभूती वाटून भागणार नाही. तिच्या सुप्त सामर्थ्यावर आपली श्रद्धा पाहिजे. आपला खरा भारतीय समाज तोच आहे. मूठभर शिक्षित विचारवंतांपेक्षा ह्या गरीब माणसांवरच देशाचे भवितव्य जास्त अवलंबून आहे. जसजसा आपला हा विचार व विश्वास सर्वमान्य होईल, तसतशी अनौपचारिक शिक्षणकार्यक्रमांच्या यशाची संभाव्यता वाढेल.

अनौपचारिक शिक्षणाचा दुसरा प्रश्न त्याचा सामाजिक दर्जा आणि बौद्धिक गुणवत्ता ह्यासंबंधीचा आहे. अनौपचारिक शिक्षण हे, 'इतर लोकांच्या मुलांनी घ्यायचे शिक्षण' किंवा 'बिनमहत्वाच्या गरीब लोकांचे शिक्षण' अशा दृष्टीने त्याच्याकडे पाहून चालणार नाही. त्याला औपचारिक शिक्षणाइतकाच उच्च सामाजिक दर्जा (किंबहुना त्याहूनही जादा सामाजिक व आर्थिक दर्जा) प्राप्त करून दिला पाहिजे. त्याची बौद्धिक गुणवत्ता उच्च राखली, योग्य त्या ठिकाणी औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये परस्पर संक्रमणासाठी पूल बांधले, अशा संक्रमणाची संधी उत्पन्न केली आणि अनौपचारिक शिक्षणामुळे मिळणारे आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक फायदे औपचारिक पद्धतीतून मिळणाऱ्या फायद्यांशी मिळते जुळते ठेवले, तरच अनौपचारिक शिक्षण सर्वमान्य होणे शक्य आहे.

तिसरा प्रश्न आहे, अनौपचारिक शिक्षणाच्या व्याप्तीचा. अनौपचारिक शिक्षणाचा आधुनिक मार्ग आपल्या समाजातल्या बहुसंख्य लोकांसाठी असल्याने तो फार मोठ्या प्रमाणावर अवलंबिला पाहिजे. औपचारिक शिक्षणापेक्षा जास्त प्रमाणात त्याची व्याप्ती वाढली पाहिजे. थोडीशी शिक्षणकेंद्रे चालवून, मग ती कितीही चांगली असोत, देशाचे भागणार नाही. सद्यःस्थितीत लक्षणीय बदल करायचा असेल तर अतिप्रचंड प्रमाणात हे अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रम विकसित झाले पाहिजेत.

चौथा प्रश्न आहे, अनौपचारिक शिक्षणात भांडवली गुंतवणुकीचा. समाजाला जेवढी गरज आहे तेवढ्या मोठ्या प्रमाणावर अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रम विकसित करणे, त्यांची गुणवत्ता सातत्याने उच्च प्रतीची ठेवणे, हे त्या कार्यक्रमात मोठ्या प्रमाणावर राष्ट्रीय गुंतवणूक झाल्याखेरीज शक्य नाही. औपचारिक पद्धती सारखी वाढत राहिली आणि खर्चिक होत राहिली तर इतकी साधनसामग्री अनौपचारिक शिक्षणासाठी पुरविणे कदाचित अशक्य होईल. म्हणून प्रसंग आला तर औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा आणि विस्ताराचा वेग नियंत्रित करायला डगमगून चालणार नाही. सध्या औपचारिक पद्धतीत गुंतलेल्या साधनसामग्रीपैकी ६० टक्के निव्वळ वाया जात आहे हे नजरेआड करता कामा नये. म्हणून उपलब्ध होऊ शकणाऱ्या जास्तीच्या सर्व साधनसामग्रीचा ओघ आपण अनौपचारिक शिक्षणाकडे वळविला पाहिजे. त्यातूनच सर्वसामान्य जनतेची शक्ती वाढणार आहे.

सर्वात शेवटचा पाचवा प्रश्न आहे, मनुष्यशक्तीच्या गुंतवणुकीचा. शिक्षणामध्ये पैसा ही कधीच निर्णायक महत्वाची गुंतवणूक ठरत नाही. शिकणारे विद्यार्थी आपल्या आयुष्याची अनेक वर्षे त्यात ओततात; त्यांचे आयुष्य ही अमूल्य, सर्वश्रेष्ठ गुंतवणूक आहे. ह्या गुंतवणूकीतून त्यांना काय फळ मिळते ते आपण आपल्यापैकी सामाजिक बांधिलकी पत्करणाऱ्या कर्तृत्वशाली स्त्री-पुरुषांचे जेवढे श्रम आणि वेळ त्यात गुंतवू, ह्यावर बऱ्याच अंशी अवलंबून राहिल. म्हणून अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रमांची गुणवत्ता आणि यश हे सरतेशेवटी कशावर अवलंबून राहिल? कर्तृत्ववान आणि नव्या दमाच्या स्त्री-पुरुषांना ज्या प्रमाणात भारतातल्या गरीब जनतेचा विकास करण्यासाठी अनौपचारिक शिक्षणाचा विकास करणे मोलाचे वाटेन, त्यासाठी त्यांना वचनबद्ध व्हावेसे वाटेन, त्यावरच हे यश अवलंबून राहिल.

अनौपचारिक शिक्षणाचा योग्य विकास होण्यासाठी कशाची गरज आहे, ह्यावर हे विचार आपण केंद्रित केले. त्यासाठी काय केले पाहिजे हेही आपण पाहिले. आता त्या बाबतीत आपण काय करू नये त्याचा उल्लेख करून ह्या विषयाचा समारोप करू या. मुख्य म्हणजे शिक्षणक्षेत्रात ह्याआधी आलेल्या नवीन कल्पनांना जी उपरेपणाची, निष्काळजीपणाची आणि उपेक्षेची वागणूक मिळाली ती अनौपचारिक शिक्षणाला मिळता कामा नये.

सामान्य गरीब जनतेचे शिक्षण हा प्रश्न गेली शंभर वर्षे आपल्याला भेडसावीत आहे. ह्याच दृष्टिकोनातून दादाभाई नौरोजींनी १८८१ साली सर्व मुलांना निदान चार वर्षे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण मिळावे ह्यासाठी एक योजना मांडली. महात्मा जोतीबा फुले ह्यांनी १८८२ मध्ये असाच विचार जोरदारपणे मांडला. आरंभी आपण अशा योजनांचा स्वीकार केला. नंतर आपल्याला त्या फार जुजबी वाटून १४ व्या वर्षापर्यंत सर्व मुलांना उत्तम शिक्षण मिळावे असा निर्णय आपण घेतला. हेसुद्धा असमाधानकारक वाटून आपल्यापैकी काहीजण १६ व्या/१८ व्या वर्षापर्यंत सार्वत्रिक शिक्षण मिळावे ह्यासाठी घटनादुरुस्तीच्या गोष्टी बोलू लागले आहेत. पण कागदावर आपली उद्दिष्टे अशा गरुडभराऱ्या घेत असली तरी, प्रत्यक्षात आपण १९८१ पर्यंतसुद्धा सर्व मुलांना चार वर्षांचे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण देऊ शकलो नाही, हे स्पष्ट दिसते. १९८१ साली आपल्याला दादाभाई नौरोजींच्या व जोतीबा फुल्यांच्या मागणीची शताब्दी फक्त साजरी करता आली!

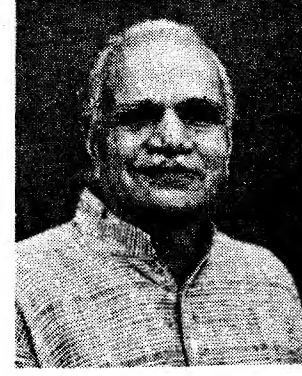
जनतेच्या शिक्षणाची दुसरी योजना म्हणजे प्रौढांचे सार्वत्रिक शिक्षण. ह्याही कार्यक्रमाची सुरुवात बऱ्याच वर्षांपूर्वी झालेली आहे. ह्या शतकाच्या चौथ्या दशकात (१९३० नंतर) साक्षरता योजनांचे नाव घ्यायला आणि जनतेला निरक्षर म्हणायला लोक बिचकत नव्हते. पण लवकरच आपल्याला वाटू लागले की निव्वळ साक्षरता पुरेशी नाही, म्हणून आपण प्रौढशिक्षणाच्या नव्या योजना तयार करायचे ठरविले. सामाजिक बदल आणि विकास ह्यांच्यापासून प्रौढशिक्षणाची फारकत करता येत नाही, हे लवकरच लक्षात आल्यामुळे आपण प्रौढशिक्षणाला 'समाजशिक्षण' हे नवे नाव दिले. लोकांमध्ये नवी परिभाषा प्रचलित व्हावी ह्यासाठी संक्रमणकाळात 'प्रौढांचे समाजशिक्षण' हे नाव वापरले गेले. काही काळ आपण 'जीवनोपयोगी साक्षरता', 'मूलगामी शिक्षण', ह्याही संकल्पना चाचपून पाहिल्या. आता

आपण नव्याने एक अनौपचारिक (प्रौढ) शिक्षण संचालनालय स्थापन केले आहे. आपली ही अनौपचारिक प्रौढशिक्षणाविषयीची तळमळ योग्यच आहे. परंतु 'साक्षरते' पासून 'अनौपचारिक शिक्षण' पर्यंतच्या ह्या प्रवासात काही चांगल्या संकल्पनांचा विकास अंतर्भूत आहे हे मान्यकरूनही हे विसरता कामा नये की प्रत्यक्ष कार्य मात्र ह्या सर्व काळात फारसे झालेलेच नाही. अजूनही ६० टक्के भारतीय निरक्षर आहेत आणि त्यांची संख्या सारखी वाढतच आहे.

'सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण' च्या क्षेत्रातले किंवा 'सार्वत्रिक प्रौढशिक्षण'चे सामान्य जनतेसाठी असलेले कार्यक्रम सामान्यपणे रेंगाळलेले आणि गारठलेले आहेत. त्यांच्या बाजूने समर्थनात्मक बोलणे मात्र पुष्कळ झालेले आहे. चर्चेमुळे त्यांच्या संकल्पनांमध्येही बराच नेमकेपणा, सफाई हे गुण आले आहेत. असे असूनही पुरेशा प्रत्यक्ष कृतीच्या अभावाने हे कार्यक्रम गारठले. एवढ्या सगळ्या वर्षांत ह्यांपैकी कुठल्याच कार्यक्रमांना सखोल राजकीय जाणिवेतून येणारी वचनबद्धता, पुरेशा साधनसामग्रीची आणि भांडवलाची गुंतवणूक आणि योग्य तेवढ्या विस्तृत प्रमाणावर त्यांचा प्रसार होण्यासाठी जरूर असलेली सर्वसामान्य जनतेची संघटना, ह्या गोष्टींचा आधार मिळालेला नाही. ह्या कार्यक्रमांच्या बाबतीत यश मिळेपर्यंत आपल्या कार्यक्रमात मग्न राहणाऱ्या जबाबदार आणि प्रौढ माणसासारखे आपण आजपोवेतो वागलो नाही. उलट जसे लहान मूल एखाद्या खेळण्याशी जरा वेळ खेळते, मग त्याहूनही चटपटीत रंगाचे खेळणे दिसले की पहिले फेकून देऊन ते उचलते, आणखी थोड्या वेळाने जरा मस्त भडक, रंगीबेरंगी खेळण्यावर झेप टाकते, तसे आपले एकंदर वर्तन शिक्षणक्षेत्रात झालेले आहे. ह्या अपरिपक्व अज्ञान वृत्तीमध्ये मूलगामी बदल होणे आवश्यक आहे. सामान्य जनतेचे दारिद्र्य, अज्ञान, अनारोग्य ह्या खोलवर रुजलेल्या अवघड दुखण्यांवर यशस्वी उपाय करायचे झाले, तर खंबीर राजकीय बांधिलकी, साधनसामग्रीची भरपूर गुंतवणूक आणि बुद्धिजीवी वर्गाचे केलेले ध्येयनिष्ठ प्रयत्न, ह्यांची नीट सांगड घातल्याशिवाय भारतीय शिक्षणाचे व दारिद्र्याचे प्रश्न सुटणार नाहीत. हे काम सर्वांचेच असले तरी सर्वप्रथम बुद्धिजीवी वर्गाचे आणि राजकीय नेत्यांचे आहे. ह्या परिस्थितीला आपण यशस्वीपणे तोंड देऊ अशी ईर्ष्या त्यांच्या मनात निर्माण होण्याची निकड आज आहे.

□ □ □ □

जे. पी. नाईक
व्यक्ती आणि कार्य

जयंत पांडुरंग नाईक (जे.पी. नाईक) ह्यांचा जन्म दि.
५ सप्टेंबर १९०७ ला, कोल्हापूर जिल्ह्यातील बहिरेवाडी
ह्या खेड्यात झाला.

घरच्या गरिबीमुळे ते वयाच्या ९ व्या वर्षापर्यंत शाळेत
जाऊ शकले नाहीत. गुरे राखणे, शेतीतील कामे वगैरे
सांभाळत त्यांनी गावातील शिक्षकांच्या मदतीने बराच
अभ्यास केला.

त्यांची बुद्धिमत्ता लक्षात येऊन एका दूरच्या
नातेवाईकाने त्यांना आम्हाल्या गावी नेऊन शाळेत घातले.
कामधंदा करत ते मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले तेव्हा त्यांना
संस्कृतची 'अखबारनवीस', शिष्यवृत्ती मिळाली. पुढे त्यांनी
गणित विषयात पदवी घेतली. राजाराम कॉलेजमध्ये
अध्यापन केले.

स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात बेल्लारीच्या तुरुंगात २ वर्षे
शिक्षा भोगली. सुटून आल्यावर, धारवाड जिल्ह्यातील
खेड्यापाड्यांमध्ये आरोग्यशिक्षणाचे, प्राथमिक शिक्षणाचे,
प्रौढशिक्षणाचे आणि आर्थिक-सामाजिक विकासाचे कार्य
त्यांनी केले.

नंतर त्यांची कोल्हापूर संस्थानचे 'विकास-सचिव'
म्हणून नियुक्ती झाली. कोल्हापूर शहर आणि संस्थानातील

ग्रामीण भागाच्या सुधारणेसाठी त्यांनी राबविलेल्या पंचवार्षिक योजना प्रसिद्ध आहेत.

हे सर्व करत असताना त्यांनी 'भारतीय' शिक्षणाचा इतिहास' हा ग्रंथ लिहिला. समाजविकासाकरिता शिक्षण पायाभूत असल्याची जाणीव झाल्याने १९४८ मध्ये त्यांनी 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन' ह्या संस्थेची स्थापना केली. १९५२ मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील गारगोटी ह्या खेड्यात 'श्री मौनी विद्यापीठ', ह्या ग्रामीण पुनर्रचनेला वाहिलेल्या संस्थेची स्थापना केली.

श्री. नाईकांना १९५९ मध्ये भारत सरकारने 'प्राथमिक शिक्षण सल्लागार' होण्याचे निमंत्रण दिले आणि १९६१ मध्ये शिक्षणाच्या सर्व अंगोपांगांचे सल्लागार म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. १९६४ मध्ये शिक्षणावरील कोठारी आयोगाचे ते सदस्य-सचिव झाले आणि 'शिक्षण व राष्ट्रीय विकास' ह्या नावाने प्रसिद्ध असलेला अहवाल त्यांनी लिहिला. १९६६ मध्ये ते पुन्हा शिक्षणसल्लागारपदी आले. १९६९ मध्ये 'राष्ट्रीय समाजविज्ञान संशोधन परिषदे'चे सदस्य-सचिव म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. त्या पदावर ते १९७८ पर्यंत होते.

मध्यंतरीच्या काळात त्यांनी युनेस्कोच्या वतीने आशिया, आफ्रिका आणि मध्यपूर्वेचे देश ह्यांच्यासाठी सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाच्या योजना तयार केल्या. शिवाय, त्यांनी आरोग्याच्या क्षेत्रातील सोई सामान्य जनतेला मिळण्याच्या दृष्टीने 'भारतीय समाजविज्ञान परिषद' आणि 'भारतीय आरोग्य संशोधन मंडळ' ह्यांचा संयुक्त कार्यगट नेमून जो अहवाल तयार केला तोच भारताच्या सध्याच्या आरोग्यविषयक धोरणाचा पाया आहे. आरोग्य आणि शिक्षण ह्यांचा संपूर्ण लाभ देऊन गरीब जनतेला विकासाचा मार्ग मोकळा केला पाहिजे, हे त्यांच्या सर्व कार्याचे मूलभूत तत्त्व होते.

गरिबीचा अनुभव सतत गाठीला असावा, हे देखील

त्यांचे जीवन-तत्त्व असल्याने त्यांनी शासनाकडून दरमहा केवळ १ रुपया वेतन घेऊन, स्वतःचा चरितार्थ लेखन आणि व्याख्याने ह्यासाठी मिळणाऱ्या मानधनावर तहहयात भागविला.

शिक्षणाचे धोरण, नियोजन व कार्यवाही आणि प्राथमिक शिक्षणप्रसार ह्यावर त्यांनी जे अनेक ग्रंथ लिहिले त्यांना आंतरराष्ट्रीय प्रसिद्धी मिळाली. परंतु, औपचारिक प्राथमिक शिक्षण पद्धतीतून गरीब मुलांना शिक्षण घेणे शक्य होत नाही, हा स्वानुभव असल्याने त्यांनी अनौपचारिक शिक्षणाचा विचार प्रसृत केला. अनौपचारिक शिक्षणाचे नियोजन व कार्यवाही कशी असावी, ते ठरविण्यासाठी त्यांनी १९७९ मध्ये स्वतः पुणे जिल्ह्यातील १०० खेड्यात प्रायोगिक कामाला आरंभ केला. आपले विचार प्राथमिक शिक्षकांना व ग्रामीण कार्यकर्त्यांना समजावे, म्हणून ते त्यांनी थोडक्यात लिहून काढले. ते पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करत आहेत.

श्री. नाईक ह्यांना भारत सरकारने १९७४ साली 'पद्मभूषण' किताबाने गौरविले.

आरोग्यातील कामाबद्दल अखिल भारतीय आरोग्य परिषदेने त्यांना १९७७ मध्ये 'डॉ. मुदलियार अवार्ड' दिले. ह्या परिषदेतील त्यांचे भाषण हाच 'सर्वांसाठी आरोग्य' ह्या अहवालाचा पाया आहे.

दि. ३० ऑगस्ट १९८१ रोजी त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या हाताखाली तयार झालेल्या कार्यकर्त्यांनी 'अनौपचारिक शिक्षण' व 'आरोग्य शिक्षण' ह्या क्षेत्रांतील कार्य निष्ठेने पुढे चालविले आहे.

□□□